

رونق هنر در شیراز

مهدی الماسی

معرفی کتاب

نام کتاب: مکتب نگارگری شیراز
نام نویسنده: یعقوب آژند
ناشر: فرهنگستان هنر
نوبت چاپ: اول - ۱۳۸۷

مقدمه

ضرورت آشنایی با تاریخ هنر

آشنایی با مکتب‌ها، شیوه‌ها و سبک‌های هنری ایران از ضرورت‌های کار معلمی در رشته‌ی هنر است؛ شاید در نگاه اول، چنین به نظر آید که معلمان هنر، آن هم در مقطع راهنمایی چندان به دانستن چنین اطلاعاتی نیاز ندارند و سواد و آگاهی در این زمینه بیشتر در مراکز آموزش عالی و تخصصی هنر به کار می‌آید. واقعیت این است که بیشتر دانش‌آموزان ما با تاریخ هنر ایران، چنان‌که شایسته است، آشنایی ندارند؛ ولی ذهن آنان انبانی از اطلاعات جورواجور از هنر و تاریخ هنر غیرایرانی است. این وضعیت برای ضرورت آگاهی بخشی به معلمان و دانش‌آموزان در زمینه‌ی هنر و تاریخ هنر ایران تردیدی باقی نمی‌گذارد.

به راستی اگر اعضای جامعه‌ی ما، به ویژه افراد فرهنگی آن تصور روشنی از هنر سرزمین خود در ادوار گوناگون تاریخی نداشته باشند، چگونه می‌توانند در مواضع مختلف زندگی و در برابر مظاهر گوناگون فرهنگی و هنری دیگران به هویت ملی خود ببالند و آن را در زندگی روزانه‌ی خود متجلی کنند. این کار، بدون شناخت، حفظ و حراست درست از

میراث پیشینیان ممکن نخواهد بود و نیز امکان زندگی بخشی و نوآوری در آنچه پدران به پسران رسانده‌اند، وجود نخواهد داشت. امروز که جهان کوچک شده است و ارتباطات جمعی مردمان نسبت به تاریخ گذشته‌ی بشر بسیار زیاد است، چگونه می‌توان بدون شناخت جای خود و جایگاه تاریخی در این تعاملات روزافزون جهانی مشارکتی موفق داشت؟...

متأسفانه در کتاب‌های درسی هنر، بخش بسیار اندکی درباره‌ی تاریخ تحولات و نگرش‌های هنری ایران است؛ شاید تنوع هنرها و کمبود ساعات آموزش هنر در برنامه‌ی درسی از عمده‌ترین این دلایل باشد. برای رفع این کمبود، می‌توان چاره‌اندیشی کرد، یکی از آسان‌ترین کارها برای درمان این درد، تألیف کتاب‌های کمک آموزشی در حوزه‌ی هنر ایران در موضوعات گوناگون است. وزارت آموزش و پرورش در جایگاه متولی رسمی آموزش کشور، می‌تواند با دعوت از نویسندگان برجسته، کتاب‌هایی در باب هنر ایران چاپ و منتشر کند. در این کتاب‌ها اطلاعات مطلوب درباره‌ی هنرها، تاریخ تحولات، سبک‌ها و چهره‌های برجسته‌ی آن‌ها و نشان دادن نمونه‌هایی از شاهکارهای بازمانده، می‌تواند به طرح اولیه‌ی کار در

نمونه‌ای سودمند
در شرایطی که کتاب‌های ویژه و مناسب برای هنرآموزان در مدارس کشور وجود ندارد یا بسیار اندک است، مطالعه‌ی کتاب‌های خوب در باب تحولات هنرهای ایرانی راه‌گشای خوبی برای علاقه‌مندان چنین مباحثی است. سابقه‌ی چنین پژوهش‌هایی در سالیان گذشته، اغلب به نام مستشرقان و هنرشناسان غربی بود. خوشبختانه در سال‌های اخیر این طلسم به همت پژوهشگران کوشای ایرانی شکسته شده است و شاهد علاقه و توجه آنان به بررسی هنر ایران هستیم. کتاب «مکتب نگارگری شیراز»، یکی از نمونه‌های این توجه و کوشش است. اطلاعات کتاب‌شناختی یکی از این

کتاب‌ها چنین است: مکتب نگارگری شیراز تألیف یعقوب آژند، انتشارات فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۷. این کتاب در ۳۱۴ صفحه و مصور، تدوین شده و در شمارگان ۲۰۰۰ نسخه چاپ و منتشر شده است.

دکتر یعقوب آژند در این کتاب به معرفی و بررسی برآمدن و شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین مکاتب نقاشی ایرانی پرداخته است و اطلاعات سودمندی را در باب این مکتب و هم‌چنین تاریخ هنری و فرهنگی ایران در یکی از مهم‌ترین مناطق جغرافیایی ایران در دوران حکومت‌های چند خاندان بر این منطقه در دست‌رس خواننده‌ی علاقه‌مند می‌نهد.

مطالب این کتاب در چهار بخش تنظیم شده است: بخش نخست درباره‌ی شیراز و دورنمای تاریخی آن از صدر اسلام تا سده‌ی هشتم هجری نوشته شده است. در بخش‌های دوم، سوم و چهارم کتاب، به ترتیب، «مکتب نگارگری شیراز در دوران آل اینجو (از سال ۷۲۵ تا ۷۵۸ ه. ق.)»، «آل مظفر (از سال ۷۵۸ تا ۷۹۵ ه. ق.)»، تیموریان (از سال ۷۹۵ تا ۸۵۶ ه. ق.) آمده است. در این بخش‌ها چشم‌انداز سیاسی، فرهنگی و هنری و ویژگی‌های آثار بازممانده از هر مکتب بررسی، تحلیل و واکاوی شده است.

در این کتاب، نمونه‌هایی از آثار مکتب نگارگری شیراز در هر دوره در پایان مباحث آن دوره افزوده شده است. این تصاویر از جهت کم‌کم به فهم مطالب کتاب نقش مهمی دارند.

به طور کلی، مکتب نگارگری شیراز، آن‌چنان که به درستی، نویسنده در مقدمه‌ی کتاب آورده است: «تاکنون مورد ارزیابی شایسته‌ی شأش قرار نگرفته و تبعی انجام نشده است که به طور جامع ویژگی‌ها و اجزای گوناگون آن را از جهت‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و بالاتر از همه، فرهنگی و هنری فرا بگیرد.»

نویسنده به رغم دشواری کار و پراکندگی منابع و ضرورت واکاوی آن‌ها تا حد مقدور این مهم را به سرانجام رسانده است و کوشیده است با بررسی یک دوره‌ی صدوپنجاه ساله، زمینه‌های شکل‌گیری و رشد مکتب نگارگری شیراز را باز نمایاند.

در ادامه‌ی مطلب می‌کوشیم با مروری بر مطالب کتاب، تصویری مجمل از این مکتب به خواننده‌ی علاقه‌مند بنمایانم.

زمینه‌ی شکل‌گیری این مکتب

مکتب نگارگری شیراز در عرصه‌ی

زمینه‌ساز فرهنگی بروز این مکتب در عرصه‌ی کتاب‌آرایی بودند. از آن با نام «ام‌الملکات ایران» در قلمرو کتاب‌آرایی یاد می‌شود.

مکتب نگارگری شیراز در دوره‌ی آل

اینجو (۷۲۵-۷۵۸ ه. ق.)

در چشم‌انداز فرهنگی و هنری این دوره، آن‌چه بیشتر به چشم می‌آید، گرایش‌های ایرانی و ایرانی دوستی است. حاکمان، تمایل زیادی دارند تا شکوه دربار خود را به سنت‌های فرهنگی و هنری اعقاب باستانی ایران پیوند بزنند

تاج‌گذاری انوشیروان؛ شاهنامه‌ی قوام‌الدین حسن؛ شیراز؛ دوره‌ی آل اینجو (۷۴۱ ه. ق.) گالری سکر. واشنگتن

تصویرگری و کتاب‌آرایی، پدیده‌ای نبود که در دوره‌ای کوتاه حاصل آمده باشد؛ بلکه حاصل تعامل سالیان دراز نیروهایی بود که در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی در شهر شیراز فعال بودند. این شهر، پس از ورود اسلام به ایران به سبب موقعیت جغرافیایی‌اش شکوفا شد و در سده‌ی سوم هجری، پایتخت صفاریان انتخاب شد. شیراز در روزگار آل‌بویه به عمران و آبادانی ویژه‌ای دست یافت و از سال ۴۵۲ به بعد به دست سلجوقیان افتاد که حکومت اتابکان و سلجوریان را در آن خطه پدید آوردند. در همه‌ی این ادوار، اهل ادب و دانش و هنر هر یک به نوعی

و به عبارتی، احیاگر موارث جهان‌سازانی باشند. تصویرپردازی نسخه‌های ادبی داستانی، زمینه‌ای را فراهم آورد تا خانواده‌ی ایرانی دیوان‌سالار بتوانند آرام‌آرام شاهنامه را به مغولان معرفی کنند و شاهنامه‌نگاری را هم‌چون عنصری فرهنگی در مقابل رویکرد مغولی دیوانیان ایلخانی مطرح کنند و پیشینه‌ی دیرین و باشکوه ایران را به مغولان بشناسانند.

در دوره‌ی آل اینجو، عشق و علاقه‌ی برخی از افراد صاحب قدرت به امور فرهنگی و هنری موجب شد تا شماری از اهل هنر و ادب در حمایت

مادی و معنوی این افراد به کارهای هنری بپردازند. در تصاویر و نقاشی‌های این دوره، ترکیب‌بندی‌های جدید و رنگ‌بندی‌های شاخص و استفاده از طلا

به هنرپروری و ادب‌دوستی شهرت داشتند. پس از «امیرمبارزالدین محمد»، فرزندان «شاه شجاع» و «شاه یحیی» نقش ارزنده‌ای در هنرپروری داشتند و

دوره، خاص نُسَخ قرآنی بود؛ اما در این دوره، تذهیب‌کاران قطعاتی از تذهیب را با نقش‌های هندسی و گیاهی در دیگر کتاب‌ها نیز به کار بستند. در سرلوح‌ها و عناوین آن‌ها که از میانه‌ی صفحات آغاز می‌شد، نیز تذهیب به کار برده شد.

در نگاره‌های دوره‌ی آل مظفر، منظرپردازی از ویژگی‌های مهم این آثار است، منظرپردازی خام دوره‌ی آل اینجو، جای خود را به مناظری داد که در سده‌های بعد جزو خصوصیات نگارگری ایران بود. در این منظرپردازی بر افق‌های مرتفع و گرد، بیش از اندازه تأکید می‌شد؛ به طوری که به آسمان در حد باریکه‌ای که میان دو تپه‌ی گرد و بلند گم شده است، بسنده می‌شد.

هم‌چنین پیکره‌پردازی‌ها نسبت به قبل ترمیم شد و پیکره‌هایی با چهره‌های گرد و ریش و سبیل نرم پدیدار شد. بعضی از نقش‌مایه‌های چینی، هم‌چون اژدهای آبی و طلایی متأثر از نقاشی چینی، از طریق آذربایجان به شیراز وارد شد؛ اما در نهایت ویژگی ایرانی پیدا کرد.

مکتب نگارگری شیراز در دوره‌ی

تیموریان (۸۵۶-۷۹۵ ه. ق.)

پس از آن که در سال ۷۸۹ ه. ق شیراز را به تصرف درآورد، با برخی از بزرگان دین و دانش و هنر شهر ملاقات کرد و شمار زیادی از هنرمندان و دانشمندان، پیشه‌وران و معماران شیراز را طبق سیاست و عادتی که در فتوحات خود داشت، به شهر سمرقند گسیل کرد.

پس از مرگ تیمور و فروکش کردن نزاع‌های جانشینی و با استقرار «شاهرخ» بر تخت سلطنت با توجه به استحالی‌ی اقوام مغول در فرهنگ ایران، گماشتگان شاهرخ بر شیراز، رویه‌ای فرهنگ‌مدارانه را در حکومت در پیش گرفتند؛ امری که اغلب نوادگان تیمور بر این رویه بودند. «اسکندرسلطان»، «ابراهیم سلطان» و

کشتن اژدها به دست بهرام گور؛ شاهنامه؛ شیراز؛ دوره آل مظفر (۷۷۱ ه. ق.) کتابخانه توفیقای سرای استانبول

کارگاه هنری کتاب‌خانه‌ی آل مظفر تا سال ۸۰۰ ه. ق تحت توجه این خانواده به کار خود ادامه می‌داد. نسخه‌های زیبایی از کتاب‌آرایی و تصویرپردازی در این کتاب‌خانه تولید شد. غیر از آل مظفر، شماری از کارگزاران حکومتی، اعم از وزرا و امرا و ثروتمندان نیز به حمایت از تولید آثار هنری اهمیت می‌دادند. با آن که نسخه‌های معدودی از آثار کتاب‌آرایی از این دوره بازمانده است؛ از همین نسخه‌ها به تحول بنیادی در کتاب‌آرایی، این دوره می‌توان پی برد. این تحول تا حدودی از کتاب‌آرایی دوره‌ی آل جلایر در تبریز متأثر است.

استفاده از تذهیب تا پیش از این

در این رنگ‌بندی‌ها تجربه شد. نگاره‌ها با پس‌زمینه‌هایی به رنگ قرمز و آبی و زرد کار شده است. تپه‌ها مخروطی شکل‌اند. گل‌های درشت و درختان در پس‌زمینه و رداها و جامه‌های منقوش از دیگر خصوصیات بعضی از نگاره‌هاست.

جزئیات ابرها و گیاهان، تأثیر کمی از نقاشی چینی دارند. در برخی از نقاشی‌ها جلوه‌ای بصری نقاشی دوران ساسانی و پارتی دیده می‌شود که رنگ‌بندی محدود و خط‌پردازی‌های ساده دارند.

مکتب نگارگری شیراز در دوره‌ی آل

مظفر (۷۹۵-۷۵۸ ه. ق.)

خاندان مظفر، چه مرد و چه زن

«سلطان عبدالله»، شاهزادگانی بودند که به سهم خویش بر رونق هنر در شیراز افزودند. کتابخانه‌ی سلطنتی شیراز در دوره‌ی ابراهیم سلطان، محصول سنت پیش از تیموریان بود؛ اما در زمان وی رونقی دوباره یافت و منشأ تولید آثار درخور توجهی شد و هنرمندان نقاش، خوش‌نویس، تذهیب‌کار زیادی در آن‌جا حمایت می‌شدند.

خوش‌نویسی قرآن کریم و تذهیب آن در این دوره رونق بسیاری یافت و به طور کلی، کتابت و نگارگری کتاب‌ها در قیاس با دوره‌ی آل مظفر پیشرفته‌تر و مترقی‌تر شد. به دلیل حضور برخی از هنرمندان برجسته‌ی مکتب تبریز دوره‌ی آل‌جلایر، نگارگری شیراز تأثیراتی از این مکتب گرفت و می‌توان گفت، نسخه‌های کتاب‌آرایی شده در دوره‌ی اسکندرسلطان از نظر سبک‌شناسی، در حقیقت آمیزه‌ای از ویژگی‌های اساسی نگارگری آل مظفر و آل‌جلایر یا ترکیبی از آن‌ها است.

از دیگر ویژگی‌های نگاره‌های این دوره، آن است که نگاره‌های بزرگ مناظر و صحنه‌های تغزلی (در روزگار آل مظفر) جای خود را به نگاره‌های کوچک در گلچین‌های ادبی و علمی داد.

در نگاره‌های دوره‌ی ابراهیم سلطان، جزئیات روایی به کمترین میزان رسید و آثاری درخشان با کیفیتی نو پدید آمد. در این نگاره‌ها، تعداد پیکره‌ها محدود شد و این پیکره‌ها با قَد بلند و باریک در دل منظره‌های بیابانی یا روستایی نقش بست و موضوعاتی، چون فتوحات شاهزادگان، شجاعت در شکار، سخاوت در جشن‌ها و ضیافت‌ها و تولد آن‌ها در نگاره‌ها به تصویر درآمد.

پایان کلام

مکتب نگارگری شیراز، نوعی نگارگری و کتاب‌آرایی در شهر شیراز است که پس از یک زمینه‌ی فرهنگی طولانی، چند قرنی

در این شهر با حمایت‌های هنرپروان صاحب قدرت و ثروت در دوره‌ی آل اینجو ظهور کرد. کار گروهی هنرمندان در کتاب‌خانه‌هایی که اصحاب قدرت تأسیس می‌کردند، به آثار پدید آمده ویژگی‌های مشترکی بخشید. با این همه، به دلیل تأثیرپذیری‌ها یا حضور هنرمندان مناطق دیگر، گاه نمی‌توان بر ویژگی‌های مشترک در کلیه‌ی آثار تأکید کرد.

اکثر هنرمندان این مکتب اهل شیراز یا مناطق اطراف بودند. این مکتب رشدی مستمر داشت و از خامی به سوی پختگی حرکت کرد و همین پویایی، نشان دهنده‌ی این موضوع است که هنرمندان این مکتب اهل جست‌وجو و تجربه بودند و تنها به داشته‌های قبلی اکتفا نمی‌کردند، آنان در یک حرکت تاریخی صدوپنجاه ساله، کار خود را ارتقا بخشیدند و در این مسیر به نقاشی دیگر مناطق نظیر مکتب تبریز (دوره‌ی آل‌جلایر) و هم‌چنین به نقش‌مایه‌های چینی نظر داشتند؛ اما بر این تأثیرپذیری‌ها مهر و امضای ویژه‌ی مکتب شیراز گذاشتند و دچار تقلید صرف نشدند.

هنرمندان مکتب شیراز در آغاز از سبک نقاشی‌های دوران ساسانی ملهم بودند. بازتاب برخی از عقاید باستانی پیش از اسلام در نحوه و سبک نقاشی برخی از آثار این مکتب ممکن است. با این همه، این هنرمندان کلیه‌ی عناصر فکر و عقیده‌ی ایرانی را در متن و زمینه‌ی کلی فکری و فرهنگی جامعه‌ی اسلامی دوران خود نمایانند و شخصیت ایرانی نگارگری این دوران، نمایانگر هنر نقاشان مسلمان ایرانی است.

توجه به صفحه‌آرایی و کتاب‌آرایی از ویژگی‌های مهم این مکتب است و کتابت و کاتبان و نحوی تقسیم‌بندی صفحه و جدول‌بندی صفحات و ایجاد

تناسب میان متن و تصاویر و بهره‌گیری از تذهیب‌های ریزنقش، اهمیت خاصی در این مکتب دارد. قدیم‌ترین سند و زمان تشکیلات

افراسیاب و زه کردن کمان؛ شاهنامه؛ شیراز دوره‌ی تیموریان (۸۴۴ ه.ق) کتابخانه‌ی ملی پاریس

کتاب‌آرایی در دل کتاب‌خانه‌ی سلطنتی به این مکتب مربوط است که در سال ۸۳۰ ه.ق از طرف «ابراهیم سلطان» به «خواجه نصیرالدین محمد مُدّهَب» اعطا شد.

کتاب‌های «شاهنامه» و «خمسه»‌ی نظامی و کتاب‌های تاریخ و قصص ادبی از مهم‌ترین موضوعات کتاب‌آرایی در این مکتب بودند.

متأسفانه از نام بیشتر نگارگران این مکتب بی‌اطلاعیم و در اسناد و آثار باقی‌مانده، هرچند از کاتبان نسخه‌ها ذکری به میان آمده است؛ اما از نقاشان و تصویرپردازان آن‌ها ردّ و امضایی در میان نیست.